

„HÄDA- JA ABIRAAMATUKE” RAHVAVALGUSTUSLIKU ETTEVÕTMISENA LÄTI ALAL XVIII SAJANDIL

PAULS DAIJA

Läti keeles kirjutav baltisaksa pastor Gustav Bergmann (1749–1818) jagas kunagi selliseid õpetussõnu: „Armsad kaashõimlased, te kõik saate kiiduväärseteks ning lugupeetud inimesteks, kui teete nii, nagu teile selles raamatus ette näidatakse ja õpetatakse” (Bergmann, G. 1792a: 24). Kui „ristiinimesed mõtleksid, räägiksid ja toimiksid nii”, nagu see raamat õpetab, „oleks maailm üks kena paik, kus eluneks tõde” (Bergmann, G. 1792a: 9). Raamat, mille ülesandest siinkohal kõneldakse, on lätikeelne mugandus Rudolf Zacharias Beckeri sulest pärineva saksa rahvaharidusliku bestselleri „Häda- ja abiraamatuke talupoegadele ehk õpetlik lugu Mildheimi küla rõõmudest ja muredest” („Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute, oder lehreiche Freuden- und Trauergeschichte des Dorfes Mildheim”, 1788) esimesest köitest, lätikeelse pealkirjaga „Labbu siņņu un padohmu grahmata, Widsemneekeem par labbu istaisita” („Teadmiste ja nõuannete raamat liivimaalaste hüvanguks” – edaspidi LSPG). See antakse Julius Conrad Daniel Mülleri (1759–1830) kirjastuses Riias välja aastal 1791, kõigest kolm aastat pärast algupärandi ilmumist.

Kuigi tegu on saksa rahvaharidusalaste käsitluste seas keskse teosega, on läti kirjandusteaduse huvi selle vastu olnud loiid (ühegi eraldi artikli või uurimistöö teemaks pole see kunagi sattunud) ning see on tänaseni jäänud läti kirjandusloo perifeeriasse.¹ Käesolev artikkel on pühendatud sellele raamatule kui olulisele episoodile XVIII sajandi lõpu rahvavalgustusprogrammi elluviimisel Lätis. Milles see olulisus väljendub? Miks tõlgitakse Beckeri bestseller läti keelde ja kuidas see toimub? Ja viimane, kuid üldsegi mitte ebaoluline küsimus: mille poolest erineb lätikeelne mugandus Beckeri originaalist? Üritame neile küsimustele vastuseid leida.

LSPG näol on tegu piirijuhtumiga: adressaatideks on läti talupojad, tõlkijad ja mugandajad on aga baltisaksa literaadid. Et tegu pole täpse tõlke, vaid vaba mugandusega, paikneb teos saksa ja läti kirjanduse piirialal. Ning lõpuks on see raamat ka näide rahvavalgustusideede importimisest Balti kultuuriruumi. Loo, mille LSPG meile jutustab, võib kokku võtta selle regiooni rahvahariduse loona.

Käesolevas artiklis on vaatluse all üks huvitavamaid perioode Liivi- ja Kuramaa valgustusaja kirjakultuuri ajaloos:² ühest küljest on tegu intellek-

¹ Üks uuemaid uurimusi, milles käsitletakse LSPG-d kui olulist trükist, pärineb Mära Grudule sulest (2003: 119–130).

² Tänapäeva Läti territoorium koosneb kolmest piirkonnast, kus ajalooliselt on elanud etnilised lätlased: Liivimaa Läti osast, Kuramaast ja Latgalest (Lettgalliast). Käsitleva aja läti kirjanduse kirjeldamisel tehakse üldistusi luterlike regioonide kirjandusprotsessi

tuaalset pinget ja kirglikke diskussioone tulvil ajaga, mis mõttekaaslaste ringide, vabamüürlaste loožide ja kirjandusmeediumide kaudu koondab baltisaksa literaate nii olulisemates kultuurikeskustes Miitavis ja Riias kui ka ergutab individuaalset loometegevust kaugel ääremaadel. Teisalt on tegu ajaga, mil toimub baltisaksa intellektuaalse eliidi ja pärisoriste läti talupoegade kiire lähenemine. See lähenemine on selgelt ühepoolne, selle initsiaatoreiks on baltisakslased, täpsemalt öeldes luteri pastorid, kes oma töö tõttu maakogudustes puutusid lätlastega igapäevaselt kokku ja juba paljude põlvkondade jooksul olid pidanud kirjutama lätikeelseid usuteemalisi tekste.

Baltisaksa pastorite ja läti talupoegade vahelises kirjanduslikus kommunikatsioonis leiab suhteliselt varakult, XVIII sajandi keskpaigas, aset kiire muutus tänu Gotthard Friedrich Stenderi (1714–1796) esimestele lätikeelsele ilmalikele ilukirjanduslikele teostele: jutukogule „Ilusad muinasjutud ja lood” („Jaukas passakkas in stahsti”, 1766) ning luulekogule „Uued laulud” („Jaunas siņģes”, 1774). Stenderi mõjul hakkavad maakoguduste hingekarjased vabal ajal üha rohkem tõlkima ja kirjutama ilmalikke tekste lätlaste harimise eesmärgil. Sellise tegevuse eeskujuks on rahvavalgustus saksa kultuuriruumis. Antakse välja kalendreid, mille lisades edenevad jõudsasti juba üsna varakult rahvavalgustuse erinevad suunad. Läti keeles ilmuvad valgustuslikud ja populaarteaduslikud raamatud, pastorid jätkavad valgustustööd rahvalaulude ja -juttude autoritena. Aegamööda algatatakse rahvaharidusprojekti olulisim osa: talupoegadele mõeldud praktilised juhised maja- ja talupidamises ning arstimises. Kõik need tekstid peavad kokkuvõttes olema suunanäitajad õigele eluviisile. Kui läti talupojad neid järgivad, võivad nad saada täisväärtuslikeks ühiskonna liikmeteks. Siinkohal on oluline meenutada, et läti kirjandus ei olnud tol ajal mitte niivõrd läti kirjandus, kuivõrd „lätlastele mõeldud kirjandus” (*Literatur bei den Letten*), nõnda nagu sellele viitab Friedrich Bernhard Albers (1773–1825) ajakirjas *Der Freimüthige* (Albers 1804), öeldes, et tegu on baltisaksa eliidi poolt lihtrahva, s.t etniliste lätlaste jaoks loodud kirjandusega. Liivi- ja Kuramaa maapastorid tõlkisid rohkem, kui nad ise kirjutasid, ning tolle aja läti kirjandust tuleb vähemalt osaliselt mõista kui saksa kirjanduse mugandust. Selline on LSPG ilmumise kontekst – raamatu väljaandmise ajaks oli möödunud täpselt 25 aastat esimese läti keelse ilmaliku raamatu ilmumisest.

Miks üldse tõlgiti „Häda- ja abiraamatuke” läti keelde? Eelnevalt kirjeldatud ajastuline kontekst annab sellele küsimusele osalise vastuse ning lubab arvata, et rahvavalgustuse üldises protsessis on kohalike autorite huvi „Häda- ja abiraamatukese” vastu seaduspärane nähtus. Pealekauba annavad raamatukogude kataloogide fragmendid tunnistust sellest, et „Häda- ja abiraamatuke” sai pärast esimese trüki ilmumist Liivimaal ja Kuramaal ruttu tuntuks. Tõlkijate endi kommentaaridest ei leia me siiski mingeid otseseid viiteid raamatu tähendusrikkale staatusele või toonasele populaarsusele Saksa maal. Siiski võimaldab see mastaapsus, millega terve hulk baltisaksa intellektuaale lülitub raamatu ümberkohandamise – võrreldavat pretsedenti ei leidu kogu tollases läti kirjandusloos – aimata, et „Häda- ja abiraamatukese”

kohta Liivimaal (mis Põhjasõjast peale kuulus Vene impeeriumi koosseisu) ja Kuramaal (mis kuni XVIII sajandi lõpuni oli pooliseseseisev hertsogiriik), kuid mitte katoliiklikus Latgales, kus kirjandusprotsess hakkas poliitilise ja kultuurilise isoleerituse tõttu arenema hiljem ning teistmoodi.

ümbertegemine pole igapäevane sündmus ning sellisena seda ka ei käsitleta. Samal ajal illustreerib raamatu keerukas väljaandmislugu üldist situatsiooni: kaotilist, enamjaolt üksikinitiatiiivil põhinevat rahvavalgustustööd Liivimaal ja Kuramaal ilma selgesõnalise ning ühtse programmita.

LSPG väljaandmine sai tõuke isikult, kes on senimaani jäänud üsna anonüümseks nii läti kui ka saksa kultuuriloos – selleks oli Saksimaalt pärit pedagoog Johann Friedrich Schwennicke (?–1790), kes on laiemale avalikkusele vähe tuntud. Kodusest Lutheri linnast Eislebenist tuli ta Liivimaale, kus temast sai 1780. aastatel Stubensee (lt Ulbroka) mõisas elava kolleegiumiasessori ja ülemkonsistoriumi assessori Carl Johann von Zimmermanni perekonna koduõpetaja (Bergmann, L. 1791: 95). Schwennicke algatus on seletatav välismaalt tulnu üllatusega: ta õpib tundma kohalikke talupoegi ning avastab, et „nad räägivad võõrast keelt ja neil on kummalised kombed” (Bergmann, G. 1792a: 2). LSPG lätikeelses eessõnas räägib Gustav Bergmann järgmist: „Ta [Schwennicke – *P. D.*] küsis, milliseid raamatuid neil on, ja imestas, et neil pole veel ühtegi sellist raamatut, mis neile nõu annaks, kuidas tuleb maal elada; mida teha, kui rõhuvad raskused, tabavad haigused või õnnetused” (Bergmann, G. 1792a: 2).

Õnnetus tabas aga ravimatu haiguse kujul Schwennicket ennast. Lahkumust maha jäänud päranduse (vrd Missiņsch 1924: 23) juures oli korraldus teatud rahasumma kasutamiseks „kas Beckeri „Häda- ja abiraamatukese” või siis mõne muu kasuliku teose tõlkimiseks ning trükkimiseks lätlaste tarvis” (Bergmann, L. 1791: 95). Nagu näha, rõhutatakse testamendis ükskõik millist tarvilikku lugemisvara ning „Häda- ja abiraamatukest” mainitakse vaid näitena.

Kuigi see välismaalase poolt jäetud rahaline toetus pole kuigi suur, on sel sümbolne tähendus, mis tuletab meelde, et ka XVIII sajandi esimesel poolel ei edendanud rahvavalgustust peaasjalikult mitte kohalikud, vaid saksakeelsetest piirkondadest sisse rännanud ja Balti provintssidesse elama jäänud teoloogid (Straube 1987: 150).

Oma tahteavalduse elluviimise usaldab Schwennicke sõbrale, kelleks on Riia Peetri kiriku ülempastor Liborius Bergmann (1754–1823), XVIII–XIX sajandi vahetuse Liivimaa vaimuelus laialt tuntud isik, kes oli Leipzgis sõlminud isiklikke kontakte Lessingi, Gellerti, Klopstocki, Kanti, Lavateri ja teistega. 1780. aastatel saavutab Bergmann esmalt populaarsuse kitsamas ringkonnas, avaldades rea vabamüürlaste luuletuskogusid ning osaledes 1783. aastal Riias vaeslaste kasvatus- ja hoolekandeesutuse rajamisel. Hiljem pühendub ta üha enam ajaloole, avaldab trükis Liivimaa vanema riimkroonika, kus kirjeldatakse nende alade ristiusustamist XIII sajandil, ning asutab 1816. aastal Liivimaa kunstimuuseumi.³ Talurahva ning rahvavalgustuse küsimuste vastu ta erilist huvi üles ei näita. Raamatu koostamise juures osales ta – nagu võib järeldada tema sõnadest – vaid korraldajana (Bergmann, L. 1791: 94–96). Raamatu teksti ettevalmistamisse kaasab ta kaks baltisaksa literaati: Gottlieb Schlegeli (1739–1810) ja krahv Ludwig August Mellini (1754–1835).

Nende isikute ilmumine on üllatuseks, sest kumbki autor – nagu ka L. Bergmann – ei kuulu Liivimaal praktiliselt tegutsevate rahvavalgustajate hulka ning läti keeles pole nad midagi avaldanud. Nende ühiskondlikus tegevuses on huvi talupoegade vastu kõrvalisel, kuigi mitte päris tähtsusetul

³ L. Bergmanni eluloo kohta vt Allgemeines 1827, I: 142–149.

kohal. Ludwig August Mellin, kartograaf, arheoloog ja vanema religioonijaaloo huviline, on Liivimaa ülemkonsistooriumi president ja hiljem Liivimaa maanõunik. Sel ajal osaleb Mellin aktiivselt ka diskussioonides läti ja eesti talupoegade saksastamise teemal ning toetub oma argumentatsioonis Herderi ideedele (Jürjo 2003: 50–66). 1820. aastatel koostas ta brošüüri „Veel mõnda talurahvaasjadest Liivimaal”, mis ilmus 1824 Leipzигis ja pandi mõneks ajaks keelu alla.⁴ Gottlieb Schlegel (kes oli LSPG ilmumise aegu Greifswaldi ülikooli asekanstler) alustas oma karjääri Riia toomkooli rektorina, oli hiljem tollal Rootsile kuulunud Ees-Pommerimaa ja Rügeni saare kindralsuperintendent ning sai tuntuks religioossete ja filosoofiliste tekstidega, mille hulka kuulusid ka pedagoogika ja talurahvakoolide käsitlused, ning osales Riias välja antud saksa lauluraamatu uue väljaande koostamisel (Allgemeines 1832, IV: 68–69).

Nende kahe autori näol pole tegu lihtsate maapastoritest rahvavalgustajatega, samuti pole nad varem ega hiljem end koormanud läti talurahva harimisega. Kuigi meil puuduvad täpsed andmed, tundub, et nende osalemist LSPG koostamisel võiks seletada „Häda- ja abiraamatukese” suure populaarsusega Saksamaal ning nende suhtumisega sellesse kui olulisse kontseptuaalsesse teksti.

Omapärane valgustajatepaar Schlegel ja Mellin töötavad „Häda- ja abiraamatukese” teksti ühiselt ümber, loovad uue, enamjaolt lühendatud, kohati aga täiendatud saksakeelse variandi, mis on mõeldud läti lugejale. Kahjuks on see seni kadunuks jäänud, mistõttu tuleb „Häda- ja abiraamatukese” ümbertöötamisprotsessi hinnata lätikeelsest väljaandest lähtudes. Schlegel koostas raamatu esimese ja kolmanda, Mellin aga teise osa (Allgemeines 1831, III: 199). Ilmselt ei osanud kumbki autor peaaegu üldse läti keelt, millest annab tunnistust asjaolu, et kaua aega otsiti muganduse jaoks tõlkijat. Mõnda aega ei anna see tulemusi, sest nagu kinnitab L. Bergmann, loobusid paljud maapastorid sellest tööst,⁵ kuni lõpuks otsustab L. Bergmann minna kompromisile ning valib tõlkijaks oma noorema venna Gustav Bergmanni, kes on Ruhjas läti koguduse õpetaja ning isikliku trükipressi omanik.

Gustav Bergmann teeb Schlegeli ja Mellini töö veel kord ümber, nüüd juba maapastori ning lätlaste hea tundja vaatevinklist. Lätikeelse väljaande eesõnas selgitab ta: „Nõnda võtsin ma rõõmsa südamega selle töö enda peale. Ma tundsin oma talupoegade vaesust. Ma olin nendega koos üles kasvanud ja nendega koos vanaks saanud, nendega 20 aastat koos elanud, kuis võisin ma neid siis mitte tunda? Raamatu tegin ma oma meki järele, nõnda et see neile liiga kalliks maksma ei läheks. Lisasin juurde mõned lood ja lehekused ning tõlkisin raamatu nende keelde” (Bergmann, G. 1792a: 3).

⁴ Vt Kuramaa kubermanguvalitsuse sellekohast teadaannet: „Mitteilung der Kurländischen Gouvernements-Regierung” 1825. Lisaks Mellini eluloolisi andmeid vt Allgemeines 1831, III: 190–199.

⁵ Maapastorite passiivse suhtumise tagamaade üle võib vaid spekuloida. Raamatu trükkijõudmise lugu näitab siiski, et vähemalt osal juhtudest võis tegu olla majanduslike kaalutlustega, sest üheks peamiseks eesmärgiks oli raamatu odavus. Raamatu odavat hindada tõstetakse iseäranis esile esmatrüki saksakeelses järelsõnas, kus kiidetakse kirjastaja Müllerit, kes „tubli mehena andis oma panuse selleks, et seda kirjatööd, mis võtab enda alla kokku kuus poognat, tuua müügile meie mail äärmiselt madala hinnaga – kuus vee-ringut” (Bergmann, L. 1791: 96). Kirjastaja Müller lubas, et trükkalid teevad oma töö tasu nõudmata, mistõttu trükikuludeks ettenähtud summa jäi teatud hulga eksemplaride tasuta jagamiseks (Seniespidumi 1999: 188).

Oma „Teates lugevale publikule” (1792b) on Bergmann veelgi avameelsem ja kirjutab, et saksakeelne käsikiri tuli tema arvamuse kohaselt „ümber sulatada, ümber teha, laiendada ning täita lüngad” (Bergmann, G. 1792b: 146). Et meie kasutada on vaid G. Bergmanni tekst, ei ole võimalik hinnata tema tehtud muudatuste mahtu. Mis puhtub aga läti talupoegade tundmisse, siis pole koostajate seas kedagi, kes võiks olla G. Bergmannist kompetentsem: ta oli maal pastoriks, kogu elu jooksul tundis ta huvi mitte ainult läti keele ja kirjanduse, vaid ka läti talurahva sotsiaalsete probleemide (käsikirjas on säilinud tema käsitlus „Tänapäeva lätlaste eluviisist ja pärisorjusest”, 1776) ja folkloori vastu. Herderi mõjul avaldas Bergmann XIX sajandi alul esimesed läti rahvalaulude kogumikud (Bergmann, G. 1807: 139–204). Aktiivset osavõttu talupoegade elust kinnitab ka tõsiasi, et hoolimata puuduvast meditsiinilisest haridusest tegutses ta salaja ka kohaliku arstina (Švābe 1958: 32). Mitmete lätikeelsete usualaste tekstide autorina jätkab Bergmann pärast „Häda- ja abiraamatukese” tõlkimist rahvalalgustuse belletristlikku suunda, osaledes Liivimaa läti kalendri kirjanduslike ning praktiliste lisade kirjutamisel.⁶

Raamatu väljaandmine käib kahes – korralduslikus ning teksti ettevalmistavas – järgus. Mõlemas faasis osalevad erinevad inimesed. Raamatu mitmeastmelise tõlkimise käigus eemaldutakse aegamisi üha rohkem originaalist. Tulemuseks on heterogeenne tekst, mis on tekkinud mitme autori koostöö tulemusel. Tekstis vahelduvad lähenemised ning strateegiad.⁷ Vaimulikule jutlusele järgneb ilukirjanduslik tekst, milles kujutatakse fiktiivseid läti mustertalupoegi, sellele omakorda praktiliste nõuannete rodu. Puudub ühtne ülesehitus, mis muudaks mahuka materjali organiseeritud tervikuks. Jääb mulje, nagu esitaks raamat iseendale küsimuse, mis asi ta õigupoolest on ja milline on tema eesmärk. Seetõttu erineb raamat ülesehituslikult paremini läbimõeldud originaalist.

Kui vaatame LSPG sisu, jääb meie huviorbiiti adapteerimisprotsess saksa tekstist läti tekstiks, sest tõlkijad ei jutusta ümber mitte tervet „Häda- ja abiraamatukest”, vaid üksnes valitud peatükke. Muudetud on ülesehitust ja lisatud ka uut teksti. Siiski tuleb tõdeda, et kontseptsioon on jäänud endiseks: raamat sisaldab nii ilukirjanduslikku osa kui ka praktilisi õpetussõnu samadel teemadel kui originaal.

⁶ Christoph Harderit (1747–1818), kes oli enne Bergmanni Liivimaa kalendri toimetaja, mainitakse alguses ka kui kaastöölisi „Häda- ja abiraamatukese” tõlkimisel, samuti organiseerib ta ettetellimist. Siiski taandub ta pärast üht konflikti Bergmanniga kiirelt raamatu väljaandmisest ning avaldab sellekohase eriteate: „Kui mulle möödunud aastal läti „Häda- ja abiraamatukese” kohta teadust anti, nimetati sealjuures ka minu nime. Härrased abonendid, kellele pole teada, et ma pärast seda end sellest tööst täiesti priiks olen teinud, tohivad seega ilmselt ikka veel arvamusel olla, nagu oleksin ma töötanud raamatu kallal..., mille juures mul enam mingit osa ei ole” (Harder 1791). Konflikt C. Harderi ja G. Bergmanni vahel pole ilmselt seotud LSPG koostamisel ilmnevate erimeelsustega, vaid hoopis vastuoksusi täis protsessiga, mille käigus võtavad J. K. D. Müller ja G. Bergmann üle Liivimaa kalendri trükkimise. Täpsemalt vt Apinis 2000: 75–105.

⁷ Näiteks seisab raamatu ühes osas patriarhaalne üleskutse: „Olge kuulekad, aukartlikud ja ausad ülemate ja vanemate vastu – nõnda nagu lapsed kuulavad isa ja ema, sest ülemad ja vanemad hoolitsevad teie eest nagu oma laste eest” (Bergmann, G. 1792a: 25–26). See sobib veelgi täpsema kontseptuaalse formuleeringu juurde, mille G. Bergmann saksakeelses selgituses välja pakub: „Talupoeg on nagu väike kasvatamatu, ohjeldamatu laps, kes on võimeline suureks kuritööks” (Bergmann 1792b).

Võrreldes saksa algupärandiga on LSPG maht umbes veerandi jagu väiksem.⁸ Lühendamiseks jäetakse tõlkes välja ilukirjanduslik raamistik – lugu Mildheimi külast (samamoodi on toimitud eestikeelses tõlkes, vt Webermann 1978: 97). Valides tõlke jaoks välja peatükid, on raamatu kolmes osas siiski säilitatud algupärandi ligikaudne struktuur. Iga osa moodustab ühtse terviku ning järgib kolme põhilist vaatenurka: 1) „Õpetussõnad, kuidas elada ausat elu nii nagu ristiinimesele kohane” (lk 7–24) – jutlusevormis kirja pandud kristlikud moraalinõuded; 2) „Juhised põlluharimiseks ja elamiseks” (lk 27–60) – kahe talupoja vestlus, millesse on põimitud nummerdatud nõuanded põllu- ja majapidamise kohta; 3) „Õpetussõnad, kuidas käia ümber tulega ning kuidas inimene peab oma elu eest hoolt kandma” (lk 63–91) – nummerdatud nõuanded tervishoiu kohta ning õnnetusjuhtumite puhul.

Nagu juba öeldud, on esimene osa üles ehitatud jutlusena, usutõdede lühikursusena, nagu on seda nimetanud G. Bergmanni biograaf Arveds Švābe (1958: 45). Tekstis domineerivad ohtrad viited piiblile. Väljapakutud moraalialaste juhtnööride seas on domineerivaks religiooni praktiseerimine (kirikus käimine, kodus palvetamine), abieluliste suhete eetika, üsna üldiselt räägitakse õige kasvatuse tähtsusest, sotsiaalsest ja poliitilisest lojaalsusest, samuti kodanlikest voorustest, nagu hoolsus, tagasihoidlikkus, kokkuhoidlikkus, kainus, kõlbeline puhtus jne. Religioosne põhitoon on seletatav sellega, et paralleelselt tööga LSPG kallal lõpetab Bergmann oma mahukat jutlustekogumikku.⁹

Mainitud juhtnööre selgitatakse enamasti negatiivsete näidete varal. Autor ilmselt aimab säärase lähenemise riskantsust, sest jutluse lõpul selgitab ta oma suhtumist: „Ega te, armsad inimesed, ometi arva, et me teid kõiki siinkohal – teiega mõningate halbade kommete pärast tõreldes – halbadeks inimesteks peame. Hoidku Jumal selle eest! Mõnedes kogudustes oleme tundma õppinud ka väga kiiduväärilisi, heal järjel olevaid ning rahumeelseid talupoegi” (Bergmann, G. 1792a: 27).

„Halbade kommete pärast tõrelemine” sisaldab siiski mõningaid huvitavaid episoodide, mis käsitlevad just läti talupoegadele omast eluolu ning ebausku. Jutluse osas, kus autor kõike seda laidab, kirjeldatakse talupoegade ebausukombeid: surnud hingede kostitamist, hirmu äikese ees, naabrite sajatamist jms.¹⁰

Ebausku kirjeldavad tekstikohad on tuvastatavad „Häda- ja abiraamatukese” 50. ja 52. peatükis. Siin võib näha, kuidas „Häda- ja abiraamatukese”

⁸ Lätikeelses väljaandes puuduvad ka pildid. Nende asemel on tollastele läti raamatutele harjumuspärased vinjetid, mis pole seotud sisuga ja mis rändavad ühest raamatust teise.

⁹ Üksikud teemad kattuvad suisa sõna-sõnalt, näiteks viide sellele, et Lunastaja on läinud põrgusse ning kuradi vangistanud, mistõttu ei tarvitse enam kuradi ees hirmu tunda. (Vrd Bergmann G. 1792a: 7–8 ja Bergmann, G. 1795: 119, 516.)

¹⁰ Näiteks: „Mõned lätlased usuvad sellist kurja asja, et neljapäeva õhtul või viiendal päeval – või ehk siis, kui surnu veel maa peal on, või vaimudeajal, kui esivanemaid kostitatakse, või karjalaskepäeval või kellegi ootamatu surma korral või ehk mõnel muul päeval ei pea töötama. Hurjuh, tõprad! Kas Jumal mitte igat päeva ei loonud? [...] Ja miks tahate teie kauem Jumalat pilgata ning hingi ehk esivanemaid külla oodata? Ons neil suud või hambad, et nad süüa saaksid? Ärge laske endid naerualusteks saada ning ärge tehke mõistlikele inimestele häbi säärase mõistusevastase usuga! [...] Ah, kui kurjad on mõned inimesed! Kes te kadeduse ja kurja südamega proovite teisi hirmutada ja nende lautade või heinamaade ning põldude lähedal mitmesuguseid ebameeldivaid asju maha viskate, kes te võõraid lambaid pügate, et inimesi vihastada, või tekitate meelepaha nartsu sisse keeratud soolaga või ligimesi sajatades!” (Bergmann, G. 1792a: 18–20).

materjal põimitakse süsteempäratult teksti ning suurema osa peatükist moodustab uus tekst. Olulisimaks muudatuseks on loobumine külautoopiast, mis asendatakse täiesti uue, jutluse vormis kirja pandud tekstiga. Ümbertöötatud variandis kaotab LSPG raamjutustuse ärajätmise tõttu olulise teksti-kihistuse. Raamjutustuse ärajätmist võiks selgitada kahel moel: 1) katsena säilitada tekstis tasakaal usulise ja ilmaliku vahel, sest XVIII sajandi teisel poolel on läti kirjanduses ülekaalus siiski religioossed tekstid; 2) kohenduse- na kohalikele oludele, sest Baltikumis ei ela talupojad erinevalt Saksamaast mitte külates, vaid üksiktalundites.¹¹ Sel moel kindlustatakse teksti parem kohalejõudmine.

Kogu raamatus on teine osa ainus, mis on esitatud ilukirjanduslikus vormis. Siin tuuakse sisse kahe fiktiivse läti talumehe kujud: Prawhes Krisch (nime ligikaudne tähendus 'suur' või 'suur teadmiste poolest') ning Ahrgalw Matsch ('peast välja'). Lühidalt jutustatakse mõlema elukäigust ning esitatakse dialoogivormis nende mõttevahetus. Sel moel tekib raam antud peatükis jagatavatele põllumajandusalastele nõuannetele. Prawhes Krisch nimelt selgitab, et tema heaolu ei rajane mitte ebausul, vaid ratsionaalsel majandamisel ning kristlikul eluviisil, mille põhimõtteid on ta varmalt valmis jagama. Vabal kujul on mõttevahetusse lisatud ka „Häda- ja abiraamatukese“ fiktiivse tegelase Wilhelm Denkeri ('Mõtletaja') udujutulikud arutlused majapidamisest, nagu ka talunik Kleinjogi kogemused, mis läti versioonis on omistatud Prawhes Krischile.

Prawhes Krischi nõuannete – mis esinevad nii loetelude kui ka vestluse kujul – tüüpiliseks tunnuseks on eklektilisus. Juhiseid õigeaks majapidamiseks ei vaadelda lahus moraalsetest ja religioossetest nõuannetest. Nii näiteks esinevad ühes lõigus juhtnõõrid selle kohta, kuidas väetada põldu, ja et ennast tuleb korrapäraselt pesta, ning manitsus elada ristiinimese kombel ja hoiduda valetamast (Bergmann, G. 1792a: 64). Kolm peamist tasandit, mis moodustavad Prawhes Krischi maailmapildi, on formuleeritud suhteliselt selgelt: esiteks religioossus [Prawhes Krisch „valutab südant suure teadmatuse pärast, mis Liivimaal Jumala tundmise suhtes valitseb, ning selle pärast, et jumal sõna õnnistus pole suutnud seda teadmatust veel välja juurida” (Bergmann, G. 1792a: 37)]; teiseks mõistusekultus, mis väljendub aktiivses ümbruse refleksioonis ning raamatute lugemises (Prawhes Krischi raamaturiiuli kirjeldust võib vaadata kui lühikest tollaegse läti kirjandusloo ülevaadet, pealekauba on tal sarnaselt XVIII sajandi kodanlastele kombeks teha nii üksi kui ka perekonna seltsis pikki jalutuskäike ja anduda sealjuures mõtisklustele, jälgida loodusnähtusi ning mõistatada nende põhjuseid); kolmandaks poliitiline lojaalsus valitsevale korrale (sh pärisorjusele).

Säärane dialoog „truu, hoolsa ja usina peremehe ning laisa, kombelõdva ja teadmatuses oleva maamehe vahel” (Bergmann, G. 1792b) pole toonases läti kirjanduses just levinud žanr. Kuid üsna pea pärast LSPG ilmumist muutub

¹¹ Külautoopiast loobumist võib seletada sooviga muuta tekst läti lugejale arusaadavamaks. Et baltisakslastest tõlkijad on sääraseset nüansist teadlikud, annavad aimu Aleksander Johann Stenderi (1744–1819) väljütlemised maaelu erinevuse kohta Saksamaal ja Baltikumis. A. J. Stender kutsus siiski üles järgima saksa talupoegade kollektiivset elulaadi. Ta kirjutab, et „üksiktaludes jääb inimõistus harimata, inimesed muutuvad kogunisti upsakaks, ei kannu enam üksteise eest hoolt, tunnevad üksteise vastu kadedust” (Stender 1820: 86–87). Hilisemal ajal pole Zschokke teose „Das Goldmachedorf” läti keelde tõlkimisel enam mingeid probleeme (Tschokke 1830).

see populaarseks. Dialogis osalejate kujud on tüpiseeritud: neis võib ära tunda kahte ilukirjanduses esinevat läti talupojatüüpi. Esiteks „valgustatud talupoeg”, kes oma keelekasutuse, väljenduste ja tihti ka teadmiste poolest sarnaneb pigem läti talupoja ning saksa pastori hübriidiga. Teiseks „mittevalgustatud talupoeg”, kes vastab saksa pastorite ettekujutusele läti talupojast. Rahvavalgustusprogrammi edendamise projitseeritakse „targa talupoja” kujule, aga mitte näiteks pastorile – sel moel jääb teksti autor varjatuks.

Nõuka talupoja Prawhes Krischi näol on suure tõenäosusega tegu „Häda- ja abiraamatukese” Wilhelm Denkeri kuju vaba variatsiooniga, millele viitab muuhulgas tegelaste nimede tähenduslik sarnasus. Nagu Denker, reisib ka Krisch koos oma härraga mööda maailma (täpsemalt öeldes Saksamaal) ning omandab teadmisi, enne kui temast saab talupoeg. LSPG-s jutustatakse, kuidas Prawhes Krisch „koos oma härra poegadega võõrsil elas, mida ta seal head õppis ja mida ta saksa talupoegade juures head nägi. Kui ta reisilt tagasi jõudis, sai ta endale tüki maad” (Bergmann, G. 1792a: 31).

Kasutades Saksamaal õpitud oskusi, muudab Prawhes Krisch pärast kodumaale tagasipöördumist söötis maa kahekümne aasta jooksul õitsvaks taluks ning temast saab ümbruskonna varakaim talupoeg. Ta on just selline valgustatud talupoeg, keda valgustusprogrammi kohaselt Baltikumis loodetakse kultiveerida: „saksastunud” mentaliteedilt, kuid mitte keele ja kultuuri poolest.¹²

Kolmandas osas, mis käsitleb õnnetusjuhtumeid ja esmaabi, järgitakse originaali kõige järjepidevamalt. Peatükk ehitatakse üles üksikute punktide looteluna. Sellest osast leiab juhatust, kuidas kaitsta end tule eest, mida teha põletuse, külmumise, koera-, ussi- või putukahammustuse korral, kuidas surnuid õigel moel matta ning äratada üles varjusurma langenuid, kuidas kanda tervise eest hoolt nii tervena kui ka haiguse ajal („Häda- ja abiraamatukese” peatükid 40–46, 48–49, 51–52 tõlgitud lühendatult). Läti ja saksa keele rööpne kasutus annab märku raskustest, mis on tõlkijal olnud vastava terminoloogiaga.¹³

¹² „See asi õnnestub teil kõige paremini, kui te saksa kogemuse eeskujuks võtate,” kirjutab pastor Hermann Ehrenfest Katterfeld 1822. aastal lätlastele valgustuse kohta, „ja tõemeeli üritate Kuramaad uueks Saksamaaks ümber muuta. Sellega ei taha mina öelda, et te peaksite üritama tarvitada saksa keelt, saksa riiet ja saksa kombeid ja ülepea sakslas- teks muutuma. Ei! – See käib täiesti minu soovi vastu, seeläbi sünniks suur kaos ning sellest ei tõuseks mingit tulu. Ma soovin teile vaid, et prooviksite üle võtta kõik kasuliku, mis meie saksa rahva juures leida võime, ning jääksite sealjuures selgelt ja puhtalt lätlasteks; te peaksite nimelt oma kombeid saksa pruugi järgi sättima, kuid oma erilisel moel” (Katterfeld 1822). LSPG on üks esimesi teoseid läti kirjanduses, mis algab Saksamaa idealiseerimisega. Saksamaa on Prawhes Krischi jaoks õige majapidamise A ja O, kuid seda ei idealiseerita ainult majapidamist silmas pidades. LSPG-s saab Saksamaast utopia, näidis, mille poole tuleks püüelda, maapealne paradiis. „Inimesed on Saksamaal erilised. Nad töötavad hommikust õhtuni usinalt nagu sipelgad ja venelased,” jutustab Prawhes Krisch, „nende seast ei leia sa iial mõnda varast, sest vargus on sellel maal suureks häbiks.... Ma ei ole seal ka söimlemist kuulnud, nagu me – Jumal paraku – siin maal kahjuks iga päev kuulma peame. Seal leidub enam jumala- ja inimarmastust ning enam heasoovlikke südameid. Seal ei kadesta keegi teist, ei tee teisele häda, vaid igaüks aitab oma ligimesel tolle vara suurendada ning kaitsta” (Bergmann, G. 1792a: 46).

¹³ Saksa keelt kasutatakse rööbiti nii tekstis kui ka joonealustes, näiteks selgitamaks järgmisi mõisteid: *Schlagflüssen und convulsivischen Zufällen* [rabadused ja konvulsii-vised tõmbused] (lk 97), *Brustentzündung und Stiche* [põletik ja pisted rinnus] (lk 100), *Abstreichen* [triikimine, soonetasumine] (lk 103) (Bergmann, G. 1792a).

LSPG on toonases läti tarberaamatute seas oluline mitte niivõrd oma teemavaliku, kuivõrd just universaalsuse poolest. Selle ilmumise ajaks oli välja antud juba terve rida praktilisi käsiraamatuid, mis valmistasid LSPG ilmumist ette. Siinkohal tuleb mainida 1783. aastal Christoph Dietrich Gerzinsky (1750–1817) välja antud põlluharimise ja majapidamisalaste nõuannete kogu „Maal ja majas talitamisest läti noorrahva hüvanguks”, mis oli esimene selletaoline läti keelne tarberaamat. Erinevaid põllumajandusküsimusi vaatesid ka Friedrich Johann Klappmeyer oma raamatus ristikukasvatusest: „Nõuandeid põllumeestele, kel on puudus käes karjamaadest” (1789),¹⁴ Franz Johann Zoeckell (1746–1811) raamatus kartulikasvatusest „Kartuliaed” (1790) ja Friedrich August Czarnewski karjakasvatust käsitlevas teoses „Üks tark õpetus kõikidele talupoegadele, kuidas nad peaksid sigu söötma, nende eest haiguse ajal hoolt kandma ning neid mõistlikult rohitsema” (1791). Esmaabi- ja tervishoiualaseid soovitusi leidub juba nii 1768–1769 ilmunud perioodilises väljaandes Läti Arst (Latweeshu Ahrste), mida andsid välja Peter Ernst Wilde (1732–1785) ja Johann Lange (1711–1777), kui ka Karl Johann Meyeri ämmaemandatele mõeldud raamatus „Õpetus lapse vastuvõtjatele” (1783) ning Nikolaus Christopher Hagemeisteri (1747–1804) teoses „Lühike õpetus lätlastele, mil moel tuleb päästa neid, kes on vette uppunud või kiiresti ära surnud” (1790). Nagu näeme, on vägagi lihtne saada ülevaadet läti keelsest nõuandekirjandusest LSPG ilmumise aegu. See näitab, kui loogiliselt passis LSPG ilmumine kirjastustegevuse sellesse nišši. Schwennicke eksib, kui ta väidab (vt eespool), et lätlastel puuduvad raamatud, mis neile argielus ja hädaolukordades abiks oleksid. Ühes on Schwennicke siiski ka õigus: need üksikud raamatud ei olnud igal pool ühtviisi kättesaadavad, nad ei pruukinud jõuda ilmalikku kirjandust võõristava lugejani.

LSPG erineb teistest selle poolest, et siin käsitletakse kõiki seni praktikalistest nõuanderaamatutest tuttavaid teemasid ja peale selle maskeerub teos tänu esimesele peatükile vaimulikuks raamatuks. Kui pidada silmas läti lugejate lugemismotiive ning olusid, siis on ehk just jutluseraamistik üks neist teguritest, mis aitavad raamatul võita lugejate hulgas suuremat populaarsust ning sobituvad „maamehe maitsega” (Siegert 2001: 305).

Pärast ilmumist saab raamat üllatavalt populaarseks. Osaliselt tuleb selle eest tänada mõisnikke ja pastoreid, kes aitavad seda levitada. Kuid G. Bergmann viitab ka huvile talupoegade seas: „Talupojad on seda raamatut paljudes kohtades, kus selle olemasolu teatavaks on saanud, innukalt ostnud ja lugenud” (Bergmann, G. 1792b). Neid Bergmanni sõnu toetab fakt, et juba järgmisel, 1792. aastal ilmus kaks (keeleliselt veidi silutud) kordustrukki. Kolm trükki kahe aasta jooksul – seda oli tollaste Läti trükioolude kohta ootamatult palju, nagu rõhutab ka läti raamatuloo uurija Aleksejs Apinis, kirjeldades, kuidas mõnikord tuli ilmalike raamatute läbimüügiga oodata mitu aastat, vahel aga jäidki need seisma (Apinis 1977: 22–27).¹⁵

¹⁴ See raamat sisaldab ka Johann Christian Schubarti 1783. aastal Leipzigitis ilmunud teose „Hästimõeldud pöördumine kõigi talupoegade poole, kes söödanappuse käes kannatavad” tõlget.

¹⁵ See raamat säilitas aktuaalsuse pikaks ajaks: uustrukk ilmub veel 1817, kui pastor Johann Gottfried Ageluth (1763–1848) teksti üsna vabalt ümber töötab ning raamatu pealkirja all „Uus teadmiste ja nõuannete raamat” („Jauna labbu siņņu un padohmu grahmatā”) 1817. aastal Tartus avaldab.

Kui mitte otseselt, siis kaude saab LSPG edu õhutuseks praktiliste nõuanderaamatute uuele lainele, mis ilmuvad XIX sajandi esimesel poolel ja üritavad käsitleda LSPG alustatud temaatikat. Raamatu populaarsust võib seletada mitme asjaoluga. LSPG on läti talupoegade esimene päris käsiraamat, igapäevaelu entsüklopeedia, kalendrilisade ja praktiliste nõuanderaamatute ning belletristliku utopia süntees. Esiteks rüütatakse siin praktilised õpetused ilukirjanduslikku kuube – see oli tollal uus lähenemine, mis hiljem kujunes tavapäraseks. Teiseks hõlmab raamat ühtede kaante vahel kõiki neid igapäevaseid küsimusi, mille kohta seni tuli hankida infot erinevatest allikatest. Kolmandaks rajas praktiliste õpetussõnade ning moraalieeskirjade ühendamine avara universaalse suuna.

Nagu saksakeelne originaal, hõlgab ka LSPG siiski žanripiirid ning esitab „sidusa moraalisüsteemi” (Siegert 1978: 937–938). Millise süsteemiga on siis tegu? Järgib see R. Z. Beckeri „juhiseid isemõtlemiseks” (Siegert 1978: 939)?

Esmalt tuleb rõhutada, et LSPG ei sünni valmis programmi tulemusena. Ta publitseeriti spontaanselt ja kiiruga. Siiski annavad G. Bergmanni teoreetilised mõtisklused alust teatud programmi visandamiseks. Oma seisukohti selgitab ta teates „lugevale publikule” (Bergmann, G. 1792b). Raamatu keske eesmärgina kuulutab ta välja võitluse ebaususe vastu. Ta rõhutab, et selles võitluses on piibel, kantslist esitatud üleskutsed ja koguni ihunuhtlus jäänud tulemusteta, ning sarnaselt Beckerile (Siegert 1978: 943) viitab ta vajadusele kasutada talupoegadeni jõudmiseks leidlikumaid vahendeid, mis ironia abil muudaksid ebasoovitavad nähud talupoegade endi silmis naeruväärseks. See raamat aga jõuab talupoegadeni ja aitab neid „inimesteks ümber muuta”, äratades nad „kaasasündinud uimasusest” ja „päritud loidusest” ning vabastades „aegunud eelarvamustest” ning „üldkahjulikust ebausust”. Ühtekokku on lätlaste valgustamisel ehk siis „rahva õnnestamisel” seitse sihti, millisteks lätlased tulevikus saama peaksid: 1) headeks kristlasteks, 2) tsiviliseeritud inimesteks, 3) hoolsateks ja 4) ebausust vabastatud maameesteks, 5) leplikeks abikaasadeks, 6) ausameelseteks vanemateks, 7) truudeks ning kuulekateks riigialamateks. Nagu näha, käsitletakse raamatut lätlaste valgustusprojekti minivariandina, mis hõlmab nii usulist kasvatust, perekonna kombelisust kui ka tööalast usinust poliitilise lojaalsuse märgina ning ühtib Beckeri kontseptsiooniga viiest alast, kus tuleb talupoega harida: elukombed, sotsiaalne käitumine, ametialased teadmised, riigialamale vajalikud teadmised ja jumalast seatud korra mõistmine (Siegert 2001: 303).

Sääraselt mõjuvad Bergmanni teesid vähemal või rohkemal määral Saksa kultuuriruumis levinud rahvalalgustuse programmiliste põhimõtete kopeerimisena. Siiski erineb Liivi- ja Kuramaa talupoegade olukord saksa talupoegade omast: esiteks läti talupoegade pärisorise seisundi poolest,¹⁶ teiseks moodustab talupoegkond Liivi- ja Kuramaal omaette etnilise rühma. Toona käsitleti pärisorjust Baltikumi ristiusustamise otsese tulemina, nõnda kipuvad vähemalt neli probleemideringi – abolitsionism, kolonialism, rahvalalgustus ja toona alles idanemisfaasis läti rahvuslus – pidevalt kattuma ning tekitama uusi probleeme. Seetõttu on ka selge, et otsene kopeerimine pole võimalik. G. Bergmann tabab selle ära ega hoiu seda teadmist ka vaka all. „Teadagi on Liivimaa talupoeg,” rõhutab ta, „just talle omasel kombel

¹⁶ Pärisorjus kaotati Liivi- ja Kuramaal vastavalt 1817 ja 1819.

toores ja metsik” (Bergmann, G. 1792b). „Teda peab tundma tema hurtsikus, peab täpselt teadma tema mõistusevastaseid ravitsemisviise, peab ise olema aastaid olnud maa-arst, peab valdama tema keelt, peab selle rahvuse eripärase mõtteviisiga täpselt tuttav olema, peab oskama kirjutada nii, nagu tuleks see talupoja peast, ja oskama mõelda nii, nagu see toimub tema peas, peab omama tema ülimalt usaldust, peab olema täpseima aruga inimesetundja ning vaatleja, kui tahetakse tema jaoks kirjutada midagi, millest peaks talu tulu tõusma” (Bergmann, G. 1792b).

Rahvuse mõistet kasutab G. Bergmann ilmselt ebateadlikult, kui mitte juhuslikult. Ka kirjastaja J. C. D. Müller pöördub oma teadaandmises „üldise hea käekäigu sõprade, iseäranis läti rahvuse sõprade poole”, kes „seda rahvust nende vajaduste eesmärgipärase rahuldamiseni jõudmisel abistada tahavad” (Müller 1791). Ja raamatu väljaandmise initsiaatorit J. F. Schwennicket iseloomustades tõstab L. Bergmann esile järgmise arvamuse: „Tema inimsõbralik süda tundis, et läti rahvuse heaks on veel palju teha, ning hellitas vaikset lootust, et suurem valgus saaks aegamööda nende hurtsikutesse idanema pandud” (Bergmann, L. 1791: 95).

Võiks eeldada, et „Häda- ja abiraamatukese” ümbertöötlus on „rahvuslik” (mida iganes me siis ka selle all ei mõista), kuid see pole siiski nii. Lätlased on tol ajal – ilma poliitilise autonoomia, kirjakeele ja sotsiaalse kihistumise ta – mittedomineeriv etniline rühm, kuid mitte veel rahvus (vrd Hroch 2007: 97). Kui valgustajad kõnelevad läti talupoegadest kui rahvusest, ei kasuta nad seda mõistet selle praeguses tähenduses. Tsiteeritud tekstikohtades kannab rahvuse mõiste ühest küljest valgustusele omast paatost, teisalt aga arusaama adressaatide erinevusest.

Nimetatud erinevus tuleb ilmsiks neis iseloomulikes tunnustes, mis hiljem, XIX sajandil, Johann Gottfried Herderi jt mõjul moodustavad läti rahvuse koodistiku: keeles, folklooris, kombestik. LSPG suhtumine neisse erinevustesse on valgustuslikult utilitaarne. Mustertalupoja kontseptsioon on üldjuhul kosmopoliitne: ta on prii köidikuist, millega folkloor ja ebauska tema mõistust piiravad, prii „iseenda toorusest ja metsikusest”, aga ka oma erinevusest. See katse muuta mentaalsust pole küll edutu, siiski võib seda käsitleda hilisema läti rahvusliku emantsipatsiooni vaatenurgast arengut pidurdavana, sest astudes folkloori ja ebausku vastu, pöördub see osaliselt nende väärtuste vastu, mis läbi lätlased end hiljem identifitseerivad.

See tõstatab küsimuse, mil määral on LSPG valgustusprogramm restriktiivne ja mil määral emantsipatiivne? Sellele vastuse leidmiseks tuleb vaadelda raamatu poliitilist taustsüsteemi. Meenutagem, et viis aastat enne LSPG-d avaldatakse Heinrich Johann Jannau (1753–1821) poleemiline „Orjapidamise ajalugu ja talupoegade iseloom Liivi- ja Eestimaal” (1786). Viis aastat pärast LSPG ilmumist avaldatakse Garlieb Merkeli (1769–1850) plahvatusliku mõjuga teos „Lätlased, eeskätt Liivimaal, filosoofilise aastasaja lõpul” (1796). Ilmudes nende kontseptuaalsete ja abolitsionistlike kirjutiste vahel, mis koos paljude teistega nõuavad valgustusideaalide nimel pärisorjuse kohest kaotamist, järgib LSPG häält, mida esindab kreisimarsal Alexius Gottfried Böttigeri traktaat „Liivi- ja Eestimaa talupoeg ei ole see rõhutud ori, kelleks teda peetakse” (1786).

Kuigi LSPG autorite suhtumises sellesse küsimusesse on erinevusi, pääseb raamatus maksvusele G. Bergmanni hoiak. See on tugevasti mõjustatud

Prantsuse revolutsioonist ja hirmust vabaduse ees. Oma teates toonitab G. Bergmann iseäranis, et talupoegade dialoogis „vaadeldakse mõndagi sellest halvast, mida tooks neile nende mõtteviisi ning loiduse juures v a b a d u s”. Prawhes Krischil on vabaduse ja orjuse küsimusele selge vastus võtta: ta valib pärisorjuse. Sellest valikust hoiab mustertalupoeg kinni isegi siis, kui isand talle vabadust pakub, sest talupoja käsi käib pärisorjuses „paremini kui mõnikord vabal inimesel, kes endale igapäevast leiba otsides peab ringi rändama, magama ükskõik kus ning nägema nälga, kuni ta leiab endale koha, kus paikseks jääda” (Bergmann, G. 1792a: 46). Talupoegade vestluses ei kõla mitte niivõrd läti talupoja hääl, kuivõrd Baltikumi mõõdukate valgustajate, valgustatud absolutismi poolehoidjate hääl: „Nüüd mõistan ma, et kui me isegi vabaks saaksime, oleks meie osaks nälg, vaesus, varastamine, mõrvad ja ebakindel elu. Meie lapsed jääks harimata ning meil poleks mingit elatist. Mõnel pool jääksid põllud seemnepuudusel sööti ja rahvas ning inimesed satuksid hukatusse. [---] Senikaua kui meie inimesed ei võta omaks paremat usku ning mõistlikumat eluviisi, senikaua kui nad ei ütle lahti viinast, joomisest ja laiskusest, ei saa me ka sellel maal vabaduseaega nägema” (Bergmann, G. 1792a: 47).

Jah, valitsevale korrale lojaalne mustertalupoeg on „õnnelik pärisori” – nii on kirjas; säärases seoses võiks tekkida mulje, et see kontseptsioon juhindub pärisorjuse konservatiivsetest eeskõnelejatest. Kuid tsiteeritud tekstikohast nähtub, et kõneleja ei ole vabaduse vastu mitte üleüldiselt, vaid vabaduse vastu praegu. Sel moel vastab LSPG reformiprojekt läti rahvavalgustuse kontseptsioonile: enne kui saab ellu viia sotsiaalsed reformid, tuleb alustada individuaalsete reformidega, nimelt tuleb talupojad vabaduseks ette valmistada. Selle kohta, et mustertalupoeg Prawhes Krisch ei idealiseeri ainult pärisorjust, vaid kehastab ka vabaduseks „valmis” talupoega, annab tunnistust hilisem G. Bergmanni ja G. Merkeli poleemika, mille käigus – Wilhelm Denkeri ilmareiside mõju all olles – teeb Bergmann ettepaneku saata 400 valitud läti talupoega tema kulul nelja-aastasele väljaõppele Saksamaale ja mujale. Pärast kodumaale tagasipöördumist võiksid need „emantsipeerunud” lätlased mõningase prooviaja järel omada õigust vabadusele (Bergmann G. 1797). Ellu seda projekti ei viidud, kuid see realiseerub teisiti – peenemal viisil – kogu XVIII sajandi jooksul: revolutsiooni asendab evolutsioon, kirjutatud sõna saab emantsipatsiooni peamiseks vahendiks, lugemisprotsess emantsipatsiooniprotsessiks.

Kui XIX sajandi alguses muutuvad lätlaste seas aktuaalseks esimesed rahvusliku eneseteadvuse ideed ning tekib mõistmine iseenda samaväärsusest teiste Euroopa rahvastega, ei ole see ainuüksi Herderi rahvuskontseptsiooni, vararomantismi ja Merkeli poliitilisi reforme käsitlevate kirjutiste teene. See on ka rahvavalgustuse hariva ning vabadusele kasvatava programmi teene. Lugu, mida LSPG meile jutustab, ei ole ainult saksa rahvavalgustuse teise kultuuriruumi ületoomise lugu, see on ka lugu läti emantsipatsioonist ning selle saksa valgustuses peituvatest juurtest.

Saksa keelest tõlkinud REET BENDER

Kirjandus

- Ageluth, Johann Gottfried 1817. Jauna labbu siņņu un padohmu grahmata. Dorpat: J. J. Chr. Schönmann.
- Albers, Friedrich Bernhard 1804. Ueber die Literatur der Letten, oder vielmehr bei den Letten. – Der Freimüthige II, 8. X, lk 281a–282b; 9. X, lk 285b–287a; 11. X, lk 289a–290b.
- Allgemeines = Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland 1827–1832. Toim J. F. Von Recke, K. E. Napier-sky. Kd I–IV. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Apīnis, Aleksejs 1977. Latviešu grāmatniecība. No pirmsākumiem līdz 19. Gad-simta beigām. Rīga: Liesma, lk 22–27.
- Apīnis, Aleksejs 2000. Soļi senākās latviešu grāmatniecības un kultūras takās. Rīga: Presesnams, lk 75–105.
- Becker, Rudolf Zacharias 1788. Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute, oder lehrreiche Freuden- und Trauergeschichte des Dorfes Mildheim. Gotha: Herausgeber der Deutschen Zeitung; Leipzig: G. J. Göschen.
- Bergmann, Gustav 1776. Von der Lebensart und Leibeigenschaft der heutigen Lätten [kāsikirjas]. Tsitaat: Švābe 1958: 68.
- Bergmann, Gustav 1792a. Labbu siņņu un padohmu grahmata. Widsemnee-keem par labbu istaisita. Rīga: J. C. D. Müller.
- Bergmann, Gustav 1792b. Nachricht an das lesende Publikum. Ruien [pagi-neerimata]. [Asukoht: Lāti Akadeemiline Raamatukogu, RaRa osakond, D1/11, 146.]
- Bergmann, Gustav 1795. Saņņemammas Spreddiķķu Mahzibas us wissam swehtdeenam, swehtkeem un swehteem laikeem. Rīga: J. C. D. Müller.
- Bergmann, Gustav 1797. Kurze Würdigung der Merckelschen Schrift [kāsikir-jas]. Tsit: Švābe 1958: 46.
- Bergmann, Gustav 1807. Erste Sammlung Lettischer Sinngedichte. Ruien. Tsit: Švābe 1958: 139–204.
- Bergmann, Liborius 1791. Etwas über die Entstehung des lettischen Noth- und Hülfsbuches. – Labbu siņņu un padohmu grahmata. Widsemneekeem par laa-bu istaisita. Rīga: J. C. D. Müller, lk 94–96.
- Czarnewski, Friedrich August 1791. Gudram ahzischana wisseem saimnee-keem un mohderem par labbu, ka wiņņeem waijag zuhkas barroht un eeksch slimmibam kohpt un prahtigi dseedinat. Mitau: J. F. Steffenhagen.
- Gerzinsky, Christoph Dietrich 1783. No semmes un mahju-kohpschanas lat-weeschu jauneklēem par labbu. Mitau: J. F. Steffenhagen.
- Grudule, Māra 2003. German Parsons and the Latvian Peasant Enlightenment between the 18th and the 19th Century. – A. Cimdiņa (toim), Religion and Political Change in Europe: Past and Present. Pisa: EdizioniPlus/Università di Pisa, lk 119–130.
- Hagemeister, Nikolaus Christopher 1790. Ihsa mahziba preeksch latwee-scheem, kahda wihse tohs buhs glahbt, kas uhdenni nohslīhkuschi jeb ahtri nohmiruschi. Rīga: J. C. D. Müller.
- Harder, Christoph 1791. Bekanntmachung. Papendorf. [Asukoht: Lāti Akadee-miline Raamatukogu, RaRa osakond, D1/11, 145.]
- Hroch, Miroslav 2007. Historical belles-lettres as a vehicle of the image of national history. – M. Hroch, Comparative Studies in Modern European History:

- Nation, Nationalism, Social Change. Aldershot–Hampshire: AshgateVariorum, lk 97–108.
- Jū rj o, Indrek 2003. Ludwig August krahv Mellin kui talurahvasõber ja estofiil. – Tuna, nr 4, lk 50–66.
- K a t t e r f e l d, Hermann Ehrenfest 1822. [ohne Titel] – Latweeschu Awises, nr 8, lk 3.
- K l a p m e y e r, Friedrich Johann 1789. Padohms wisseem arahjeem dohts, kam truhkums pee lohpu ehdumeem irraid. Mitau: J. F. Steffenhagen.
- M e l l i n, Ludwig August 1824. Noch einiges ueber die Bauerngelegenheiten in Liefland. Riga: Kosten des Verfassers.
- M e y e r, Karl Johann 1783. Mahzibas preeksch behrnu-saņņemehjam. Mitau: J. F. Steffenhagen.
- M i s s i ņ s c h, Janis 1924. Latweeschu Rakstneezibas Rahditajs. 1585–1910. – Latweeschu Grahmatu Tirgotaju un Isdeweju Beedriba. Riga: Latweeschu Grahmatu tirgohtaju un isdeweju beedriba, lk 11–41.
- M ü l l e r, Johann Conrad Daniel 1791. Nachricht. Riga. [Asukoht: Lāti Akadeemiline Raamatukogu, RaRa osakond, D1/11, 17157.]
- Mitteilung der Kurländischen Gouvernements-Regierung 1825. – Allgemeine Kurländische Amts- und Intelligenzblatt, 3. II.
- S c h u b a r t, Johann Christian 1783. Gutgemeinter Zuruf an alle Bauern die Futtermangel leiden. Leipzig: Müller.
- Seniespiedumi 1999 = Seniespiedumi latviešu valodā. 1525–1855. Kopkatalogs. / Die älteren Drucke in lettischer Sprache 1525–1855. Gesamtkatalog. Hrsg von Verfassergruppe unter der Leitung von S. Šiško. Riga: Latvijas Nacionālā bibliotēka.
- S i e g e r t, Reinhart 1978. Aufklärung und Volkslektüre. Exemplarisch dargestellt an Rudolph Zacharias Becker und seinem „Noth- und Hülfsbüchlein“. Mit einer Bibliographie zum Gesamtthema. – Archiv für Geschichte des Buchwesens, kd XIX, FFM, vg 565–1344.
- S i e g e r t, Reinhart 2001. Nachwort. – Rudolph Zacharias Becker, Versuch über die Aufklärung des Landmannes; Heinrich Gottlieb Zerrenner, Volksaufklärung. Neudruck der Erstausgaben Dessau und Leipzig 1785 bzw. Magdeburg 1786. (Volksaufklärung. Ausgewählte Schriften 8.) Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, lk 289–321.
- S t e n d e r, Aleksander Johann 1820. Deutsche Sprachlehre und Wörterbuch, zum ersten Anfanqe solchen Letten gewidmet, welche die deutsche Sprache erlernen wollen und woselbst beide Sprachen eine gegen die andere gestellt sind. Mitau: J. F. Steffenhagen.
- S t e n d e r, Gotthard Friedrich 1774. Jaunas siņģes. Mitau, Aisputte: J. F. Hinz.
- S t e n d e r, Gotthard Friedrich 1766. Jaukas passakkas in stahsti. Mitau: Chr. Liedtke.
- S t r a u b e, Gvido 1987. Garlība Merķeļa priekšgaitnieki. – Karogs: literatūras mēnešraksts, nr 10, lk 149–153.
- Š v ā b e, Arveds 1958. Kādamācītājadzīve. Stokholm: Daugava.
- Z o e c k e l l, Franz Johann 1790. Kartoppelu Dahrs. Riga: Müller.
- T s c h o k k e, Heinrich 1830. Zeems, kurseltutaisa. Riga: W. F. Häcker.
- W e b e r m a n n, Otto 1978. Studien zur volkstümlichen Aufklärung in Estland. Friedrich Gustav Arvelius (1753–1806). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- W i l d e, Peter Ernst, L a n g e, Johann 1768. Latweeshu Ahrste. Ober-Pahlen.

Umarbeitung vom „Noth- und Hilfsbüchlein“ als Versuch der Volksaufklärung in Lettland im 18. Jahrhundert

Stichworte: Geschichte der lettischen Literatur im 18. Jahrhundert, deutsch-lettische Kulturbeziehungen, Volksaufklärung im Baltikum.

Die lettische Umarbeitung des ersten Bandes des deutschen Volksaufklärungsbestsellers „Noth- und Hilfsbüchlein für Bauersleute, oder lehrreiche Freuden- und Trauergeschichte des Dorfes Mildheim“ (1788) von Rudolf Zacharias Becker wird 1791 in Riga von Gustav Bergmann herausgegeben. Das Ziel dieses Beitrags ist es, sich diesem Buch als eines Marksteins in der Verwirklichung des Volksaufklärungsprogramms in Lettland Ende des 18. Jahrhunderts zuzuwenden. Das Buch ist ein Grenzfall: erstens sind dessen Adressaten lettische Bauern, die Übersetzer und Umarbeiter jedoch deutschbaltische Intellektuelle; zweitens, da das Buch keine präzise Übersetzung, sondern eine freie Anpassung ist, befindet es sich an der Grenze zwischen dem deutschen und lettischen Schrifttum. Schließlich ist das Buch auch ein Zeugnis für den Import der Volksaufklärungsideen in den baltischen Kulturraum. Die Transformationen, die von der neuen Zielgruppe bestimmt werden, verwandeln das Buch aus einem Aufklärungsprojekt für die Bauern in ein Aufklärungsprojekt für die Letten, im Mittelpunkt steht keine soziale Klasse, sondern eine ethnische Gruppe.

Pauls Daija (geb. 1984), Dr. phil., Wissenschaftlicher Assistent am Institut für Literatur, Folklore und Kunst der Universität Lettland, pauls.daija@gmail.com